

UDK 342.951:37

B. Derewianko,
profesor Katedry prawa gospodarczego i ekologicznego
Wyższej Szkoły Prawniczej MSW Ukrainy w Doniecku

JAPOŃSKIE DOŚWIADCZENIE REGULACJI STOSUNKÓW W DZIEDZINIE OŚWIATY W KONTEKŚCIE UDOSKONALENIA PRAWA UKRAIŃSKIEGO

W artykule naukowym przedstawiono pozytywne momenty prawnej regulacji świadczenia usług oświatowych w Japonii, które mogą zostać wykorzystane w ramach udoskonalenia prawa ukraińskiego. Między innymi, określono kierunki udoskonalenia finansowej i społecznej polityki państwa w dziedzinie oświaty, związku wzajemnego pracodawców i uczelni oraz podkreślono konieczność ustawodawczego uregulowania stosunków w systemie tak zwanej oświaty pozaszkolnej (na Ukrainie - korepetycje).

Słowa kluczowe: usługi oświatowe, regulacja prawna, prawo japońskie i ukraińskie, polityka społeczna państwa, szkoły i uczelnie, oświata pozaszkolna, korepetycje.

We współczesnym okresie rozwoju gospodarki światowej ważnego znaczenia nabiera świadczenie usług oświatowych o wysokiej jakości. Na Ukrainie występują problemy w tym zakresie, wywołane przyczynami obiektywnymi i subiektywnymi. Często bardzo trudno jest ujawnić wady, a tym bardziej określić sposoby ich usunięcia szczególnie za pomocą metod i środków prawnych. Ułatwić te zadania można w sposób zastosowania porównawczo-prawnej metody badania. Za jej pomocą można określić pozytywne momenty prawnej regulacji stosunków w dziedzinie oświaty w krajach obcych i na Ukrainie. Obecnie najlepszą perspektywę na świecie ma dziedzina oświaty krajów Azji Południowo-Wschodniej, między innymi japoński system oświaty. Obecnie prawna regulacja świadczenia usług oświatowych w Japonii jest słabo zbadana na Ukrainie. Można wymienić kilka uczonych, na których powołuje się niniejszy artykuł - między innymi są to N. Droniszynec, O. Żeleźniak, E. Zinurowa, T. Karija, D. Kajuk, Dż. Łami, S. Markarianc, E. Mołodiakowa, I. Nikołajewa, W. Pietkow, M. Chanami, D. Charnisz, J. Chisajasu, K. Szarma. Na podstawie ich prac spróbujemy osiągnąć cel artykułu: przedstawić pozytywne momenty prawnej regulacji świadczenia usług oświatowych w Japonii, które mogą zostać wykorzystane w ramach udoskonalenia prawa ukraińskiego.

Sukcesy większości krajów azjatyckich zarówno w oświacie, jak i gospodarce rozpoczęły się stosunkowo niedawno – przeważnie w połowie XX wieku. Wyjątkiem może być Japonia, w której pierwszą reformę systemu oświaty przeprowadzono w 1872 roku. Od tego czasu kraj został podzielony na rejony różnych typów: uniwersyteckie, szkoły średniej i szkoły podstawowej oraz wprowadzono obowiązkowe czteroletnie

kształcenie [1, s. 20]. Ważnym wynikiem tej reformy było zniesienie oświaty klasowej, w ramach której istniały szkoły i uczelnie (zwane dalej SiU) dla samurajów i reszty Japończyków. Reforma przewidywała możliwość dla wykształconej osoby objąć wysokie stanowisko; patriotyczne wychowanie uczniów; nauczanie nauk praktycznych. Dzięki tej reformie przed początkiem XX wieku prawie wszystkie japońskie dzieci chodziły do SiU, a nauczyciele uzyskali status urzędników państwowych.

Od lat 1930 japońska oświata służyła państwu i propagowała „japonizm”, który składał się z nacjonalizmu, rasizmu i militarizmu. Od tego czasu do końca II wojny światowej państwo w całości kontrolowało dziedzinę oświaty (szczególnie dotyczy to lat 1940-ych), zastąpiono większość przedmilitarystycznych podręczników, propagowano poświęcenie dla „wielkiej Japonii”.

Po klęsce w II wojnie światowej system przedwojennej militarystycznej oświaty japońskiej został zniesiony i przeprowadzono drugą reformę oświaty. Jeśli dla pierwszej reformy 1872 roku jak przykład wykorzystano system oświaty Francji, do którego dodano osobliwości japońskiej mentalności, duchowości i pracowitości, to w ramach drugiej reformy japońskie osobliwości nałożono na przykład systemu oświaty USA [2]. Należy powiedzieć, że pod względem ogólnego poziomu wyników nauczania oświata japońska wyprzedza amerykańską, natomiast pod względem wyników poszczególnych najlepiej przygotowanych uczniów co najmniej nie ustępuje. Głównym osiągnięciem drugiej reformy było wprowadzenie w japońskim systemie oświaty 12-letniego cyklu oświaty szkolnej (6 lat w szkole podstawowej; 3 lata w szkole średniej I stopnia; 3 lata w szkole średniej II stopnia) oraz 4-letniego cyklu studiów wyższych (dla niektórych specjalności, między innymi lekarskich, weterynarii i inne – 6 lat).

W. Komarow jako na pozytywne wskazuje na całkiem niedawne przeprowadzenie poważnej reformy oświaty prawniczej w Japonii oraz na występowanie niektórych zmian w oświacie amerykańskiej i innych krajów [3, s. 10]. W związku z tym należy powiedzieć, że dziedzinę oświaty w Japonii reformowano trzykrotnie. Przy czym ostatni etap trwa do dziś. Początek trzeciej reformy oświaty w Japonii inicjował premier Yasuhiro Nakasone w 1984 roku. Jej wyniki planowano zaobserwować nie wcześniej, niż po 30 latach. Ta reforma była odpowiedzią na wezwania globalizacji i przewidywała odejście od masowości ku indywidualności: „Za charakterystyczne cechy trzeciej reformy japońskiego systemu oświaty można uznać jej orientację na indywidualizację nauczania i promowanie indywidualności uczniów, przyspieszony rozwój działalności umysłowej i zdolności twórczych, złagodzenie stresu kandydatów na studia, rozszerzenie możliwości kształcenia dzięki oświacie ustawicznej, sprzyjanie procesowi internacjonalizacji społeczeństwa japońskiego” [4]. Jak powiedział wspomniany Yasuhiro Nakasone: „Teraz Japonia nie potrzebuje już starannych mrówek, ale potrzebuje dobrze wykształconych, zdolnych i

utalentowanych ludzi” [4]. Dzięki tym reformom szkoła wzięła kurs na demokratyzację, humanizację i modernizację oświaty, wybrała drogę gruntownych zmian, które muszą podołać pewny kryzys w oświacie Japonii [5, s. 3].

Na początku XXI wieku w Japonii funkcjonuje około 600 uniwersytetów, w tym 425 prywatnych. Łączna liczba studentów przekracza 2,5 mln. osób. Najbardziej prestiżowe uniwersytety to Tokijski (założony w 1877 roku), w Kioto (założony w 1897 roku), w Osace (założony w 1931 roku) i in. Wśród prywatnych wyróżniają się uniwersytety Chūō, Nihon, Waseda, Meiji, Tokai oraz Kansai w Osace. Obok nich działa duża liczba małych uczelni liczących 200-300 studentów na 1-2 wydziałach [6]. Taka liczba uniwersytetów, w których studiują przez 4 lata, razem z dużą ilością college'ów, które po 2 latach studiów dają wykształcenie wyższe (na poziomie naszych techników) jest optymalna dla Japonii, w której liczba poddanych 2,5-3-krotnie przekracza liczbę ludności Ukrainy.

Prawne podstawy funkcjonowania dziedziny oświaty: 1) artykuł 26 Konstytucji Japonii, który gwarantuje prawo do bezpłatnego uzyskania wykształcenia podstawowego (sześciolatniego) i zobowiązuje rodziców i osób, które ich zastępują, do zapewnienia uzyskania obowiązkowego wykształcenia przez dzieci [7]; 2) Podstawowa ustawa o oświacie z 1947 roku; 3) Ustawa o oświacie szkolnej z 1947 roku; 4) Ustawa o wprowadzeniu systemu kształcenia przez całe życie z 1990 roku; 5) zestaw wykonawczych aktów normatywno-prawnych, przede wszystkim uchwał i rozporządzeń.

Administracyjne zarządzanie systemem oświaty w Japonii zapewnia Ministerstwo Edukacji, które także odpowiada za kulturę, religię, naukę i sport. W podporządkowaniu Ministerstwa są Biuro szkół podstawowych i średnich, Biuro szkolnictwa wyższego, Departament oświaty prywatnej oraz działy oświaty lokalnych jednostek administracyjnych – prefektur i municypalnych.

W celu usprawnienia finansowania dziedziny oświaty w 1964 roku otworzono specjalny rachunek państwowych SiU przeznaczony do przyciągania dodatkowych środków w dziedzinie oświaty. Państwowe wydatki na oświatę stanowią 8% budżetu państwa. Japońska koncepcja oświaty przewiduje równe warunki dla uczniów sześciolatnich szkół podstawowych. Dlatego państwo finansuje nie tylko państwowe, lecz także częściowo municypalne i prywatne szkoły podstawowe. Z państwowego budżetu Japonii wypłaca się 50% pensji nauczycieli szkół podstawowych i finansuje 30-50% zaplecza materialnego [8]. Osobliwością japońskiego systemu oświaty jest wysoka uwaga do niego ze strony stowarzyszeń dużego biznesu, które złożyły do Ministerstwa Edukacji dużo propozycji dotyczących reformy na temat „Rekomendacje dotyczące usprawnienia działalności naukowo-badawczej uniwersytetów”, „Zasoby ludzkie niezbędne dla firm japońskich oraz podejścia do oświaty w przyszłości”, „Studia uniwersyteckie

odpowiadające na wezwania nowej epoki oraz opinia świata biznesu” [8]. Szczególną osobliwością japońskiej oświaty jest wykonanie rekomendacji podmiotów dużego biznesu w czasie przeprowadzania reform. Rząd wspólnie z Ministerstwem Edukacji przeprowadził szereg przedsięwzięć i wprowadził nowe dyscypliny, które były obiektem zainteresowania pracodawców. Ze względów obiektywności należy zaznaczyć, że obecna praktyka działalności organów ochrony porządku prawnego wymaga od absolwentów uczelni wiedzy z zakresu nowych dyscyplin: struktura planu akademickiego powinna przewidywać zajęcia z dyscyplin humanistycznych, podstawowych, społeczno-gospodarczych, zawodowych oraz specjalnych. Dyscypliny nauczania objęte planem akademickim muszą odpowiadać wymaganiom kwalifikacyjnej charakterystyki magistra jako jednostki dobrze wykształconej, humanitarnej, wewnętrznie wolnej i społecznie aktywnej, która jest zdolna do wykwalifikowanego wykonania obowiązków zawodowych. Absolwent musi posiadać zawodową wiedzę, być przekonany o jej społecznej racjonalności i użyteczności, umieć zastosować ją w swojej zawodowej działalności [9, s. 27]. Należy także powiedzieć, że obecnie na uczelniach należących do MSW Ukrainy wprowadza się nowe dyscypliny i nowe specjalności potrzebne w praktyce.

Współpraca z biznesem jest skuteczna z punktu widzenia zapewnienia finansowania działalności SiU i ich projektów szkoleniowych i naukowych. Na przykład duży prywatny Uniwersytet Ritsumeikan w Kioto w połowie lat 1990 stworzył w swojej strukturze mały dział, którego zadaniem było nawiązanie kontaktów z prywatnym biznesem. Pracownicy działu odwiedzili setki firm przemysłowych w celu określenia, co może być dla nich interesujące w zakresie wspólnych badań naukowych. Na inicjatywę uniwersytetu odpowiedziało około 150 firm, które przedtem nawet nie planowały współpracować z SiU [10]. Obecnie ingerencje państwa w gospodarkę Japonii nabrały charakteru systemowego, dlatego występują na różnych poziomach. W ramach polityki przemysłowej państwo realizuje szereg przedsięwzięć zorientowanych na udoskonalenie struktury branżowej, lokalizację produkcji, regulację i stymulowanie działalności inwestycyjnej, kształtowanie dużych grup przemysłowych i wspieranie małego i średniego biznesu, wspieranie konkurencji, stymulowanie poszczególnych dziedzin gospodarki, eksportu i konkurencyjności japońskiej gospodarki, realizację ogólnokrajowych programów na wielką skalę, rozwój prac naukowo-badawczych i badawczo-konstrukcyjnych (zwanym dalej PNBBK). Wobec dziedzin depresyjnych stosuje się takie instrumenty, jak subwencje i kredyty dla podziału zasobów, modernizacji produkcji, przeszkolenia kadr, udzielenia pomocy robotnikom poszukującym nowej pracy. Szeroko stosuje się także stymulowanie i wspieranie finansowe nowych firm i PNBBK, opracowuje państwowe programy prywatyzacji, stosuje środki protekcyjnistyczne i in. Konkretnie środki w zakresie młodych branży o wysokim potencjale rozwoju obejmują niskooprocentowane kredyty, limity

importowe, podatkowe ulgi, subwencje, zabezpieczenie taryfowe, ograniczenie bezpośrednich inwestycji zagranicznych, wspieranie fundamentalnych badań i in. [11, s. 410]. Dzięki tym ulgom i przywilejom swoją część środków państwowych otrzymują także SiU biorące udział w przygotowaniu i doskonaleniu zawodowym kadr, wchodzi w skład stowarzyszeń przedsiębiorstw, prowadzą PNBBK oraz sprzyjają realizacji państwowych zadań i programów różnego poziomu.

Kolejną osobliwością systemu oświaty Japonii jest występowanie tak zwanego systemu oświaty dodatkowej. Większość uczniów, studentów i absolwentów japońskich SiU po zakończeniu zajęć podstawowych (zajęć na dwie zmiany w Japonii nie przewidziano) lub w czasie wakacji (rok szkolny w Japonii trwa od 1 kwietnia do 31 marca z krótkimi wakacjami przed i po Sylwestrze, wiosną po zakończeniu sesji oraz w lecie) chodzą do „dziuku” – korepetytorów, którzy u siebie w domu prowadzą zajęcia dla 1 lub kilku (z reguły 6-8) uczniów, lub do szkół prywatnych mających do kilku tysięcy uczniów. Przy tym faktycznie nie mają statusu szkoły i nie są SiU, lecz organizacjami społecznymi, stowarzyszeniami obywateli lub podmiotami działalności przedsiębiorczej. Dodatkowo szkoli się w nich ponad połowę wszystkich uczniów i studentów Japonii. Nauka u „dziuku” nie jest tania (średnio kilkaset dolarów USD co tydzień), aczkolwiek Japończycy nie oszczędzają na jej wartości [12].

Jeszcze jedną osobliwością prawnej regulacji działalności systemu oświaty Japonii jest ścisła kontrola nad fachowością wykładowców i jakością ich pracy. Rada ds. przygotowania kadr pedagogicznych (wchodzi w skład Ministerstwa Edukacji i obok Centralnej Rady ds. Oświaty i Rady ds. programów nauczania ma na zadaniu opracowanie dokumentów dla ministra, który podejmuje decyzje, wydaje rozporządzenia itd.) proponuje przedłużyć okres studiów na wydziałach pedagogicznych od 4 do 6 lat dzięki masowemu przejściu na studia doktoranckie (odpowiadają naszym studiom magisterskim). Ponadto wskutek masowej komputeryzacji przedłużono okres przeszkolenia doświadczonych wykładowców pracujących od 5, 10 i 20 lat w tym celu, żeby nie pozostali w tyle za wezwaniem czasu [13; 10].

Istnieje japońska koncepcja oceny i zarządzania jakością, która przewiduje 4 poziomy jakości: I) zgodność właściwości towaru z wymaganiami normy; II) zgodność z użytkowaniem. Oznacza to, że po ukończeniu uczelni absolwent musi pracować w zawodzie i tylko w przypadku zgodności wiedzy i umiejętności z wymaganiami konkretnego zawodu można mówić o jakości uzyskanego wykształcenia; III) zgodność usługi z wymaganiami rynku. Szkolnictwo wyższe musi być mobilne w zakresie dotrzymania wymagań rynku; IV) zgodność z ukrytymi (latentnymi) zapotrzebowaniami odbiorcy. Z tego punktu widzenia usługi o bardziej wysokiej jakości będą świadczyć uczelnie posiadające rozwinięty potencjał infrastrukturalny, katedry przysposobienia

wojskowego, są położone w stolicach prefektur i in., co jest ważne dla zaspokojenia ukrytych zapotrzebowań studentów [5, s. 39].

Osobliwością, która w pewnym sensie jest problemem japońskiej oświaty jest jej zamknięty charakter, będący skutkiem militarystycznej i imperialistycznej polityki przeszłości. Z jednej strony, władze japońskie deklarują zaangażowanie zagranicznych wykładowców i studentów jako oznakę wielkiego rozwiniętego kraju, natomiast z drugiej – Ministerstwo Edukacji stwarza do tego różne przeszkody. Mimo zwiększenia ilości studentów-obcokrajowców w japońskich SiU ich względna liczba stanowi tylko 1 % łącznej, podczas gdy w USA ten wskaźnik wynosi 5 %, w FRN – 6 %, w Wielkiej Brytanii – 10 %. Dla Japonii jako supermocarstwa ten wskaźnik jest zbyt niski [14, s. 28]. W 1995 r. około 43 tysięcy japońskich studentów studiowało w USA, podczas gdy w Japonii tylko 1192 amerykańskich [15, s. 115].

Premier Yasuhiro Nakasone na początku lat 1980 zaplanował do 2000 roku doprowadzić liczbę zagranicznych studentów do 100 tysięcy osób. Ich liczba wzrosła od 8116 osób w 1982 roku do 53787 osób w 1994 roku, jednak w 2000 roku i później Japonia nie przekroczyła pozycji 100 tysięcy [16, s. 81]. Przyczyna braku otwartości japońskiego systemu oświaty polega na biurokracji zarządzania przez Ministerstwo Edukacji. Jeśli japońska SiU chce zaprosić na naukę zagranicznych studentów, powinna ona zmienić swoje plany nauczania i uzgodnić je z Ministerstwem. Ostatnie także nie uznaje zaliczeń i egzaminów zdanych za granicą i wymaga dodatkowych potwierdzeń od zagranicznych SiU. Programy wymiany studenckiej z obcymi krajami wymagają obowiązkowego zatwierdzenia przez Ministerstwo Edukacji. Jednocześnie indywidualne programy poszczególnych uczelni przewidujące zaproszenie studentów zagranicznych do Japonii zatwierdza się bardzo rzadko, ponieważ „nie odpowiadają one wspólnemu modelowi zaproponowanemu przez Ministerstwo”. Do niedawna rząd zabraniał zatrudnienia zagranicznych pedagogów przez państwowe SiU: formalną przyczyną było stwierdzenie niezgodności programów tych SiU z normą państwową, a faktyczną – lęk przed utratą kontroli nad systemem oświaty [16, s. 84-86].

Japońscy nauczyciele ciągle przechodzą przeszkolenia i kursy doskonalenia zawodowego. Dlatego są prawdziwymi fachowcami i zasługują na wsparcie państwa [17]. Obok podstawowego wynagrodzenia, zależącego od kwalifikacji i doświadczenia pracy i będącego prawie jednakowym w szkole podstawowej i na uniwersytecie, kilka razy w roku otrzymują oni premie, których łączna kwota może osiągać połowę dochodu rocznego. Nauczyciele wynajmujący drogie mieszkanie lub posiadający duży dom, otrzymują 10 % rekompensaty, a nauczycielom mieszkającym w regionach o wysokiej stopie życiowej wypłaca się dodatek. Jednak najważniejszą, naszym zdaniem, jest wypłata nauczycielom mającym rodzinę comiesięcznego świadczenia w wysokości 15 tysięcy

jenów (około \$ 190); jeśli nauczyciel ma 1-2 dzieci to dodatkowo otrzymuje jeszcze 4,5 tysiąca jenów (około \$ 57) na każdego; jeśli ma więcej, niż 2 dziecka – to za trzeciego i kolejne otrzymuje po 1 tys. jenów (około \$ 12,6). Nauczyciel, który nie jest w związku małżeńskim, lecz wychowuje dziecko, otrzymuje 10 tys. jenów (około \$ 126) świadczenia miesięcznego [18]. Otóż jest to przykładem tego, że państwo w sposób wpływu na prywatne interesy osiąga interes publiczny. Uważamy, że taka regulacja prywatnych interesów w rodzinie i interesu publicznego w dziedzinie oświaty jest racjonalna i skuteczna. Wsparcia udziela się nie osobom, które nie pracują, lecz rodzą dzieci o wątpliwym kodzie genetycznym, jak dzieje się to na Ukrainie, ale elicie narodu – nauczycielom, będącym nosicielami kultury, nauki i genetycznej pamięci narodu. Jednocześnie promuje się instytut rodziny jako podstawowej komórki społecznej. Nauczyciel mający rodzinę, nawet nie mając dzieci, otrzymuje pomoc 1,5 razy większą, niż nauczyciel wychowujący dziecko bez ślubu. Przy tym japońskie społeczeństwo i państwo nie boi się oskarżeń o brak poprawności politycznej wobec nauczycieli bez rodziny, samotnych matek, homoseksualistów itd. Naszym zdaniem takie podejście jest w japońskim stylu – przeliczone i uzasadnione na podstawie wielu nauk o człowieku, które świadczą o większej skuteczności wychowania i nauczania dzieci przez osoby mające rodzinę i własnych dzieci. Uważamy za konieczne wykorzystanie japońskiego doświadczenia w ramach udoskonalenia ukraińskiego prawa w zakresie opieki społecznej.

Ponadto warte wykorzystania jest doświadczenie finansowania przez duży biznes SiU, które przygotowują fachowców na zamówienie i nauczają tym dyscyplinom i w tym zakresie, który jest potrzebny pracodawcom. Państwowe finansowe wsparcie SiU niezależnie od formy własności, lecz odpowiednio do poziomu wykonania zadań państwowych jest niezbędne w kontekście rozwoju partnerstwa publiczno-państwowego na Ukrainie. W Japonii funkcjonuje system oświaty dodatkowej, a na Ukrainie taki rodzaj działalności jak korepetycje faktycznie istnieje, lecz nie jest uregulowany przez prawo.

Literatura:

1. Каюк Д.Г. Державно-правова модернізація Японії в світлі епохи Мейдзі / Д.Г. Каюк // Право і суспільство. — 2009. — № 2. — С. 17—24.
2. Sharma C.L. Ethnicity, national integration, and education in Japan / C.L. Sharma // Education and society. — 1995. — Vol. 13. — № 1. — P. 47—58.
3. Комаров В. Сучасні аспекти модернізації вищої юридичної освіти / За підсумками круглого столу «Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій» (17.11.2008 р., м. Харків) / В. Комаров // Право України. — 2009. — № 1. — С. 9—15.

4. Железняк О. О трех реформах образования в Японии / О. Железняк // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://eurekanext.livejournal.com/1945.html>.
5. Зинурова Э.Г. Основные тенденции реформирования системы образования в Японии (конец XX - начало XXI в.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Зинурова, Эльвира Галимжановна. — Казань, 2004. — 179 с.
6. Образование в Японии // Электронный ресурс. — Режим доступа : <http://tntdesk.com/ru/progrs/edu/japan/>.
7. Конституция Японии : промульгирована 3 ноября 1946 года, вступила в силу 3 мая 1947 года // Электронный ресурс. — Режим доступа : http://asiapacific.narod.ru/countries/japan/constitution_of_japan.htm.
8. Маркарьянц С. Япония: государственная политика в области образования / С. Маркарьянц // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://vasilieva.narod.ru/ptpu/15_2_98.htm.
9. Петков В.П. Проблеми та перспективи підготовки юристів-менеджерів у вищих навчальних закладах МВС України / В.П. Петков // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 4. — С. 24—32.
10. Молодякова Э.В. Система образования в Японии и ее перманентное реформирование / Э.В. Молодякова // Ежегодник российского образовательного законодательства. — 2006. — Т. 1. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod/?09.html>.
11. Мировая экономика: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. И.П. Николаевой. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2000. — 575 с.
12. Harnisch D.L. Supplemental Education in Japan: Juku schooling and its Implication / D.L. Harnisch // Journal of curriculum studies. — 1994. — Vol. 26. — № 3. — P. 323—334.
13. Kariya T. Confused Thinking About Equality and Education / Takehiko Kariya // Japan Echo. — 2000. — № 6. — P. 8—13.
14. Hisayasu Y. Redesigning Schools for the International Era / Yagura Hisayasu // Economic Eye. — 1993. — Spring. — P. 27—32.
15. Hanami M. International Student Exchange Program at Hitotsubashi University: Policy and Perspective / Makiko Hanami // Hitotsubashi Journal of Social Studies. — 1995. — Vol. 27. — № 2. — P. 110—123.
16. Дронишинец Н.П. Проблемы управления системой высшего образования в Японии (продолжение) / Н.П. Дронишинец // Университетское управление. — 2002. — № 2 (21). — С. 81—87.
17. Lamie J.M. Teacher education and training in Japan / J.M. Lamie // Journal of in-service education. — 1998. — Vol. 24. — № 3. — P. 515—535.
18. Система образования Японии // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://worldofjapan.ru/obrazovanie/sistema-obrazovaniya-yaponii.html>.